

Szín – játék – költészet

Tanulmányok a nyolcvanéves Kilián István tiszteletére

Szerkesztette

•

Czibula Katalin

Demeter Júlia

Pintér Márta Zsuzsanna

Partium Kiadó – Protea Egyesület – *reciti*

Budapest • Nagyvárad
2013

A kötet megjelenését az OTKA 83599. számú programja,
a Partiumi Keresztény Egyetem és
a Lectio Kulturális Egyesület támogatta.

A borító a *Kilianus* (Kolozsvár, 1767) című színlap felhasználásával készült
Győri Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár, Győr, G. XXIII. 2. 11. 58.

Fotó: Medgyesy S. Norbert

Szerkesztette:

Czibula Katalin, Demeter Júlia, Pintér Márta Zsuzsanna

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább!* 2.5
Magyarország Licenc (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.

Köteteink a *reciti* honlapjáról letölthetők. Éljen jogaival!

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

OMAGIU. Kilián István

Szín – játék – költészet: tanulmányok a nyolcvanéves Kilián István
tiszteletére / szerkesztette: Czibula Katalin, Demeter Júlia, Pintér Márta
Zsuzsanna. - Oradea: Partium; Budapest: Protea Kulturális Egyesület, 2013
ISBN 978-606-8156-45-3; ISBN 978-963-7341-95-3

I. Czibula, Katalin (ed.)

II. Demeter, Júlia (ed.)

III. Pintér, Márta Zsuzsanna (ed.)

008

ISBN 978-606-8156-45-3

ISBN 978-963-7341-95-3

Kiadja a Partium Kiadó, a Protea Kulturális Egyesület és a *reciti*,
az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének
tartalomszolgáltató portálja ► <http://www.reciti.hu>

Borítóterv: Bánffi-Benedek Andrea

Tördelte: Hegedüs Béla

JÁNOS-SZATMÁRI SZABOLCS

Szigetvár

Dramakézirat Nagyvár 1660-as ostromáról

Sorsuk tragikumuk sem abban áll, hogy elbuktak az egyenlőtlen harcban, hanem abban, hogy bárha akkoriban az egész művelt világ őszinte bámulattal méltányolta vitézségüket, a hálátlan utókor még sem adta meg nekik az elismerésnek becsületesen kiérdemelt palmaágát. Mert míg Szigetvár, Eger, Drégely, Temesvár és annyi más várunk védelmezőinek a költészet és művészet a történetírással vetekedve állított ércnél maradandóbb emlékjelet, addig Várak lelkes kis őrserege csak a névtelen hősök számát szaporította. Csontjaik jeltelen sírban porladoznak, nevük, emlékezetük végképpen kipusztult a köztudatból.

– Nagyvár ostromáról, a várvédők emlékezetéről, annak elenyészéséről írta le ezeket a sorokat Gyalókay Jenő 1911-ben, a *Hadtörténeti Közlemények*ben megjelent tanulmányában.¹

Gyalókai cikke egyértelmű tanújele annak a törekvésnek, hogy Várak 1660-as ostromának, a várvédők Szigetvár, Eger, Drégely, Temesvár védőihöz hasonló hősiességének, a vár elestének maradandó emléket állítsanak az irodalom, a művészet és a történettudomány eszközeivel. Bár Szalárdi János *Siralmas krónikája Várak elvesztése* címmel külön fejezetet szentel az ostromnak, illetve *Várak várának az pogány Török által megszállásáról, veszedelmes állapotjáról, és végre, nem lévén már sehonnan segítségbéli reménysege, bizonyos jó conditiók alatt, földadásáról való rövid emlékezete* című kéziratos emlékiratában részletesen tudósít az ostrom eseményeiről és alaposan elemzi a vár elvesztésének okait, alig-alig találunk olyan szövegeket, amelyek Nagyvárak várának ostromát az emlékezhelyek (lieux de mémoire) sorába emelik. A „loci memoriae” Cicero és Quintilianus által használt fogalmának újraértelmezésekor Pierre Nora abból indul ki, hogy már nincs többé közege az emlékezetnek (*milieux de mémoires*), ezért meg kell teremteni azt, mégpedig az emlékezhelyek (*lieux de mémoires*) tárgyiasult és absztrakt formáiban.² Ilyen emlékezhely nemcsak egy bizonyos térbeli hely lehet, hanem bármilyen olyan jelentéshordozó, amelynek a jelen kulturális emlékezete szempontjából funkciója van, amelynek láttán-hallatán a közösség tagjainak rögtön „beugrik valami” a távolba vesző múltból, s amelynek elevenen tartásáról a társadalom különböző eszközökkel gondoskodik. A közösségi emlékezet fenntartásának igényével válik Várak ostroma,

¹ GYALÓKAY Jenő, *Nagyvárak ostroma 1660-ban*, *Hadtörténeti Közlemények*, 1911, 31–48.

² Pierre NORA, *Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája*, Aetas, 1999/3. http://www.aetas.hu/1999_3/99-3-10.htm

a várvédő katonák önfeláldozó hősiessége, Ibrányi Mihály héroszi magaslatokba emelt alakja emlékezhethelyé Kovács Imre *Ibrányi Zrínyi hős mássa vagy a' Nagy Váradi Ostrom 1660-ban* című, 1842-ből származó kéziratban maradt drámájában.³

A szerzőről, Kovács Imréről viszonylag keveset tudunk: 1792. december 13-án született Aradon, a gimnáziumot s a jogot már Váradon végezte. 1816-tól biharmegyei esküdt, 1837-től a szalontai járás első szolgabírája, 1838-tól már központi szolgabíró, 1845-től pedig fizetési táblabíró, s emellett fogyivásárhelyi birtokos. 1862. június 25-én Nagyváradon halt meg. Tevékenysége azonban nem korlátozódik csupán a közigazgatási teendők elvégzésére: levelezett ugyanis Perecsényi Nagy Lászlóval a nyelvújításról, Kazinczy híve volt. Külön érdekesség, hogy Szinnyei József neki tulajdonítja a *gyorsírás* szó első használatát a magyar nyelvben, ugyanis a Tudományos Gyűjtemény 1820/XI. számában megjelent egy *Stenographia, vagy a sebes, másképpen a gyorsírás mestersége* című Danzerfordítása. Szolgabíró uram emellett színház- és irodalombarát ember lehetett: köszöntő verset – „népdalt” – írt Ferenc József látogatására, más versfaragással is próbálkozott: „Unalmas óráiban készült versei, midőn magamat a versezésben gyakoroltam, de nem boldogulván benne, már abba hagytam, ezeket tehát, ha valamelyik érne valamit, ide jegyzem...” A versfaragás nehéz mesterség, s a derék szolgabíró inkább már csak a drámával próbálkozott, nem is teljesen sikertelenül, bár egyik műve sem vált a magyar drámairodalom klasszikus alkotásává. Sikerről olyan értelemben beszélhetünk, hogy két drámáját elő is adták: az *Eleonora Del Monti vagy egy vigyázatlanlás rettenetes következménye* című érzékenyjátékát 1824. március 20-án Nagyváradon, míg a *Hetven év vér éje*, „ritka és mély hatású igaz történeti rajz”-át 1837. január 15-én szintén Nagyváradon, majd ugyanazon év április 8-án pedig Debrecenben is bemutatták. A tűz által károsított szalontai lakosok részére felajánlott, Kovács által silány gyümölcsnek mondott *Zoltán házassága*, a „hajdani kor emlékét szentelő”, 1835-ben nyomtatásban is megjelent négy felvonásos eredeti vitézi játéknak színházi bemutatójáról nem tudunk, mint ahogy nincsenek adatok az *Ibrányi* esetleges előadásairól sem.

Műfaji megjelölése felől az *Ibrányi* jól elhelyezhető a 18–19. század színházi gyakorlatában. A megjelölés szerint „eredeti hős színmű”, valójában azonban a *vitézi játék* kategóriájába sorolható. A *vitézi játék* a 19. század második évtizedének reprezentatív színjátéktípusa volt, a szentimentális színpadi történetek múltba helyezése után épp ezen színjátéktípus révén történt meg a második kísérlet a magyar történelem korszerű dramatizálására, főleg különböző történeti művek (elsősorban Ignaz Aurel Fessler *Die Geschichte der Ungern und ihrer Landsassen* című, 1815–1825 között megjelent tizkötetes munkája), kisebb részben románok és más epikus források felhasználásával. Az epikusság dramaturgiai buktatóit a vitézi játék laza, képek sorozatából álló szerkesztésmódja jól megbírta.⁴ Az *Ibrányi* ugyanakkor közel áll ahhoz a színjátéktípus-változathoz is, amelyet Kerényi Ferenc az *érezkenyjáték történeti köntösben* terminológiájával jelöl.⁵ Az érezkenyjáték nem csupán egy a 18–19. század színjátéktípusai közül, hanem hatásában, elterjedtségében legátfogóbb típusa. Ez a színjátéktípus az érzékenység színpadi megnyilvánulásának tekinthető, s mint ilyen, a nézőben erős érzelmi hatást kiváltására törekedett.

³ A kézirat pontos adatai: Kovács Imre, *Ibrányi Zrínyi hős mássa vagy a' Nagy Váradi Ostrom 1660-ban*, 1842. Lelőhely: Kolozsvári Egyetemi Könyvtár Kézirattára, Ms 942-es jelzet.

⁴ KERÉNYI Ferenc (szerk.), *Magyar színháztörténet 1790–1873*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1990, 136.

⁵ Vö. KERÉNYI Ferenc, *A régi magyar színpadon*, Bp., Magvető, 1981.

Kovács Imre elsődleges szándéka abban ragadható meg, hogy a nagyváradi vár ostromának maradandó emléket állítson, Szigetvár, Eger, Temesvár, illetve a róluk szóló irodalmi művek mintájára. Ebből a szemszögből a legfontosabb eszköze a mitizálás, a mítoszteremtés gesztusa, Szigetvár analógiájára. Erre utal már maga a cím is, *Ibrányi, Zrínyi hős mássa*. A címadás, azon túl, hogy utal a cselekmény végkifejletére, olvasási stratégiánkat is meghatározza, hisz a mindnyájunk által ismert történet felől olvassuk Ibrányiék történetét is. Ez a megfeleltetés megfigyelhető az események szintjén, hisz a dráma a szigeti ostrom analógiáját követi, kirohanással, hősi halállal. Másrészt pedig expliciten, a szavak szintjén is megfigyelhető, amikor a várnép így üdvözlí a védelem vezetését elfogadó őrzéért: „Éljen Zrínyi hó mássa – Ibrányink!”, másrészt pedig Ibrányiék a Zrínyi családból vezetik le eredetüket.

Ami pedig azokat a motívumokat illeti, amelyeket a szerző az érvelésben felhasznál, régi eredetű formai elemekre bukkanunk, amelyek közül a leglényegesebb a „kereszténység védőbástyája”-toposz. Ez a toposz Várad ostromával kapcsolatban nagyon régi elemét képezi a lokális közösség kulturális emlékezetének, hisz az ostromról beszámoló Püspöki (Szilágyi) János káptalani tanító az 1661-ben keltezett művének a következő címet adta: *A kereszténység védoszlopának megdülése, azaz Nagyvárad nagy várának törökök által való kipusztítása és elfoglalása*. A kereszténység védőbástyája címet Eger és Szigetvár már megkapta, Zrínyi Miklós hősiei önfeláldozását egész Európa a kereszténység védelme érdekében vállalt hősiei tettként értékelte. A toposz, amelynek használata kialakulásától fogva vallási-ideológiai funkciót töltött be, azaz a keresztény Európa török elleni harcának eszmei alapjait teremtette meg, folyamatosan visszatér a dráma szövegében, párhuzamosan a szigetvári ostromra, Zrínyi hősieiségére való utalásokkal. Ez nem véletlen, hisz a 17. század második felében épp Zrínyi Miklós katonai sikerei ébresztették fel újra a hitet, hogy a török kiűzhető Magyarországról:

Győzelmeitől volt hangos a magyarországi és az európai közvélemény is. Alakja már életében összefonódott a kereszténység védelmezője szereppel, a halála után keletkezett szövegek is így emlékeznek meg róla. Talán éppen az ő hősiei helytállásának köszönhetően erősödött meg újra Európában a Magyarországot a kereszténység védőbástyájával azonosító gondolat.⁶

A magyar nemzeti önszemlélet Hopp Lajos által feltárt ilyen jellegű adatai⁷ szoros kapcsolatot mutatnak az *Ibrányi* szövegével, itt leginkább Ibrányi esküjére gondolunk: „Végcsepp véremis légyen fölládozva Hitemért, a Kereszténységért, Hazámért, Nemzetemért – érettetők és családomért.” S felismerhetjük az *argumentia mortis*, a hősi halál mellett szóló érvek alakzatait: a hazáért, tisztességért, a jó hírért-névért harcolnak, akárcsak Balassi vitézei, vagy épp Gárdonyi várvédői.

A mítoszteremtés rendkívüli eseményt igényel. Nagyvárad eleste a maga történelmi valóságában nem volt egyértelműen az: igaz, a várvédők hősieien ellenálltak ugyan a túlerőnek, a kapitulációs okiratban pedig kikötötték, hogy a káptalan könyvtárának kincseit kimenekíthessék, de Várad mégiscsak az ellenség kezére került, a híres királysobrok elpusztultak stb. Ha kissé szemléltetni akarnám a helyzetet, azt is mondhatnám, hogy Várad Szigetvár és Eger között, a senkiföldjén helyezkedik el. S a szerző a szigetvári variáns

⁶ SZÁRAZ Orsolya, *A kereszténység védőbástyája*, Studia Litteraria, 2012/1–2, 51.

⁷ HOPP Lajos, *Az „antemurale” és a „bona vicinitas”-elvé Báthory halála után*, ItK, 1983, 141–149.

mellett döntött, hisz a védők kirohantak az ellenségre, s a csatában lelték halálukat. Így teremti meg Kovács a mítoszképzés alapjául szolgáló fiktív helyzetet.

Ibrányi alakjának megrajzolásokor Kovács erősen eltér a történeti forrásoktól. Magáról ifj. Ibrányi Mihályról annyit tudunk (azt is szinte csak Szalárdi révén), hogy id. vajai Ibrányi Mihály, Várad I. Rákóczi György idejébeli alkapitányának fia volt. 1657-ben részt vett a II. Rákóczi György lengyelországi hadjáratában. A fejedelem Krakko védelmére rendelte a város svéd helyőrségének tábornoka mellé. Itt alaposan kitanulta a modern várívás hadtechnikáját. 1660-ban Barcsai Ákos fejedelem kíséretében volt, onnan kéredzkedett haza, hogy a vár védelmét segíthesse. Csupán néhány nappal az ostromzár előtt sikerült bejutnia a várba. A tisztikarban a Balogh Máté alkapitány (az ostrom alatt kapitány) alá, igazgatásra rendelt személyek között találjuk, rögtön Rácz János, Balogh helyettese után, ő volt tehát a harmadik rangidős tiszt a várban. Ő próbálja ideiglenes fa, textil és bőr védművekkel megerősíteni az ostrom során szétromcsolt lőréseket a Veres és Aranyas bástya kazamatáiban. Szalárdi szerint jó pattantyús, azaz tüzér volt, több esetben neki kellett irányítania és betanítania a vár tapasztalatlan tüzereit. A vár elleni augusztus 24-i roham során az álló sereg, vagyis a várban készülségben álló, és nem a bástyákon őrködő sereg élén az Aranyas bástya védelmére vonult ki, ahol fejlődést kapott és még aznap meghalt. Szalárdi így számol be tetteiről:

Melly egész obsidio, beszorulás alatt való éjjeli nappali vigyázások, gondviselések, építések és rendelések dolgaiban a több becsületes hazafiai között nem kevés szorgalmatosságát mutatta vala vajai Ibrányi Mihályt, ki éjszakákon is rendre gyakrabban nagy serénységgel rendrül rendre járván a bástyákat, kásamátákat, nagy emberséggel inti vala az vitéz népet tisztékben hiven való eljárásra; ki az bástyák felhányattatásakor is az állóseregben jelenlenni tanáltatván, azonnal egy pallossal előlmenvén, a népet nagy bátorítással az ellenségnek nekivitte vala s maga is, pallosával nagyon emberkedvén, mindeneknek jó példát mutatott vala. És azon beütésében az ellenség hátra is nyomattatott vala, felesen elhullván az ellenségben s zászló is nyeretetvén be tőlök. De az egész várbelieknek nagy szomorúságokra s károokra esett vala, hogy azon ellenség ellen való rohanásban fején lövés által megsebesítették s az ellenség elől vissza holt-elevenen ragadtatván, azon ostrom alatt az életből hazája, édes nemzete dicsiretesen való szolgálatja mellett ekképen a boldogságos életre által is költöznek.⁸

A kéziratos drámaszövegben ugyanakkor Ibrányi Mihály vezeti a vár védelmét, hősi halála a kirohanás során következik be. A helyzet tehát egyértelmű: a vezérek fogóságban vannak, a védősereg vezér nélkül, s ekkor kiemelkedik egy Ibrányi, aki végül Zrínyihez hasonlóan megdicsőül. Erre a szerepre azért épp Ibrányi a legalkalmasabb, hisz Szalárdi leírásában ő volt az egyetlen olyan hősi típus (fiatal, lelkes, kiváló katona, népszerű, a katonák, tiszték nagyra becsülik), akivel az olvasó-néző azonosulhatott és aki nem volt érintett a Rákóczi-Barcsai konfliktusban, tehát se török, sem pedig német pártinak nem számított. S ha kissé általánosabb szinten próbáljuk ezt megfogalmazni: a körülmények összejátszása minden emberből hőst formálhat. Ahogy ezt a főhős mondja:

⁸ SZALÁRDI JÁNOS, *Várad elvesztése*. Részlet *Siralmas magyar krónika* című munkájából = *Erdély öröksége. Erdélyi emlékiratok Erdélyről V. Apa és fiú 1630–1661*, szerk. MAKKAI László, közrem. Cs. SZABÓ László, Bp., Franklin Társulat, é.n., 184.

„Tudja meg Hunnia, hogy az édes anyaföld Zrínyi-testben egyet – de Zrínyi keblet – lelkületben többet is táplált!” Ez az, amit szűkebb közösségének Kovács mondani akart, s ezt egyszerre tette a mítoszteremtés aktusával. S mindezek szoros összefüggésben állnak a késői felvilágosodás történeti tudatával.⁹ A kelet-európai népeknél ennek kimunkálásában alapvető szerepet játszott a kibontakozó nemzeti történetírás, mely a múltat olyan tükörnek tekintette, melybe belepillantva a nemzet felismerheti karakterének sajátos jegyeit, megszilárdíthatja identitását, s felismerheti történelmének jövőbe vezető perspektíváját. A nemzeti öntudat fokozásának különösen két módszere szembetűnő. Minél régebbre kívánják visszavezetni a nemzet őstörténetét, minél előkelőbb ősoket és rokonokat óhajtanak felmutatni, s lehetőleg régebbi európai jelenlétre hivatkoznak, mint a szomszédok. A cél tehát a jelen igényének igazolása volt, a história menete helyett a nemzet historizálása, mely végül is a történelem mitizálásához vezetett. Ennek a folyamatnak példázója az *Ibrányi*.

Ha a mű lehetséges forrásai, irodalmi előképei után kutatunk, elsődleges ihletforrásként Szalárdi János *Siralmas krónikájára* kell gondolnunk. Ezt a feltételezést támasztja alá az a tény is, hogy a dráma egyik alap gondolatának számító Várad-Szigetvár analógia már Szalárdinál megjelenik:

És így ez nevezetes fő-végház is, a kereszténységnek egyik főbástyája, midőn 1598-beli megszálláskor, akkor is török császárral majd hasonló formában való kardoskodásban el nem foglaltathatott volna, imez mostani ujjvonásban, azon megszállás után hatvan kettődik esztendőben, szegény nemzetünkötl így vesze el... [...] Az Magyarország siralmas romlásirul való krónikák tartják hogy Sziget vára is, 1566-ban, főképen a miatt veszett volna, hogy noha abban is mind élés, mindenféle munitiók nagy bövséggel lettek volna, de a helynek proportioja, illendősége és szüksége szerint oltalmazó nép benne nem lett volna, ugy a mint illenék, az ostromokon való csatázás alatt egyik rendbeliek a másik rendbelieket jó alkalmatossággal segíthetnék, s a kik elesnének azok helyekbe mások állittathatnának; az kétezer fegyverfoghatóknak számát ott is nem igen haladván meg: azonban Szulimán török császár néhány százezer néppel levén alatta. Melly fogyatkozásról a hol illett, a benne való gondviselők noha eléggé szorgalmatoskodnának, de annak is a főhelynek nagy romlásával esett vala, hogy a miatt fogyatkozása esett volna.¹⁰

Kovács drámája ugyanakkor egyértelműen árulkodik a kor színházában közkedvelt Zrínyi-drámák hatásáról is. Az 1790-es évektől több, a szigeti ostromról szóló színdarab volt igazi színházi siker. Legjelentősebbek ezek közül Friedrich Werthes *Zrínyi Miklós, avagy sziget várának veszedelme*, illetve Theodor Körner *Zrínyi vagy Szigetvár ostroma* című szomorújátékai. Ez utóbbinak két fordítása is született, Szemere Pálé és Petrichevich Horváth Dánielé. Petrichevich fordítását használták az erdélyi színjátszóink, ezzel nyitották meg Kolozsváron a Farkas utcai színházat. Petrichevich az 1821-ben tartott avatáson egy prólogust olvasott fel, ennek egy részlete jól illusztrálja azt, milyen jelentést hordozott a Zrínyi-tematika:

⁹ Vö. NAGY Imre, *Nemzet és egyéniség. Drámai irodalmunk az 1810-es években: a hazafiság drámái*, Bp., Argumentum, 1993.

¹⁰ SZALÁRDI, *i. m.*, 192–194.

Mi pedig ezen Innepen
ZRINYI MIKLOST adjuk elé,
Az okból, hogy megmútassuk
Mint érez az igaz Magyar!
Szent volt Ennek önn' Hazája,
Szent Királyjának tetszése,
És ezen szent két szempontból
Nemzetéhez szeretete
Oly nagy, és határtalan volt;
Hogy életét, Háza népét
Vitézeit, és vagyonát
Hideg vérrel feláldozta,
Tsak hogy a Magyarok' Egén
Egy csillaggal több ragyogjon.

Joggal feltételezhető, hogy a színházbarát Kovács ismerte a Zrínyi-tematika színpadi adaptációit, hisz a témakört feldolgozó drámai szövegek nagyváradi bemutatóiról is vannak adataink. S az is joggal feltételezhető, hogy a szerző szándéka szerint nem csupán Ibrányi Mihály a bajnok Zrínyi „hős mássa”, hanem az Ibrányiról szóló dráma is viszonylag nyilvánvaló adaptálása a Zrínyi-tematikának, illetve az azt feldolgozó szövegek struktúrájának. S miért volt erre szüksége szerzőnknek? Hisz nem volt minden tehetség híján. Valószínűsíthető, hogy épp azért, hogy egy ismert névre hivatkozik, egy ismert tematikát adaptál, épp a feltételezett közönség felé tett egy, a „captatio benevolentiae” szándékával született gesztust, illetve a magyarság kulturális emlékezetének egyik legheroikusabb mozzanatára utal a minél erősebb hatás érdekében, „Az okból / Hogy megmútassuk / Mint érez az igaz Magyar!” – lett légyen ez a szigetvári Zrínyi avagy a nagyváradi Ibrányi Mihály. A zárlat pedig a barokk színház *theatrum mundi* toposzának segítségével az emberi sorsok fölött rendelkező isteni szándék távlatából értelmezi Ibrányiék sorsát:

Pályánk ohajtott végén állunk. Még csak egy utadarab áll tényeink során: dicsőül küzdeni, halálos sebeket vívni le az ellen fegyvereiről, és hőszül dűleni az enyészet ölébe. Erre törekedjünk. Létünket önmagunk mint hasztalan Szakmányt, le nem öltethetjük. – Fő erő adta, csak parancsára térhet a vissza eredeti rendeltetése helyére. Miénk csak a' Szerep, az égi anyag – a' darab ama nagy Igazgatóé! A színpadról hire nélkül le szállani nem szabad, és a nagy jelenetről számolni kell a bajnoknak.